

Slovensko v éře první diktatury: politický režim a jeho proměny (1938/1939–1945)*

LUBOMÍR KOPEČEK**

Abstract: Slovakia in the Era of the First Dictatorship: Political Regime and its Development (1938/1939–1945)

This article applies classical typologies of totalitarian and authoritarian regimes by Zbigniew Brzezinski, Carl Friedrich and Juan Linz to the case of the first Slovak Republic (Slovak State). Its political regime between 1938/1939 and summer 1940 can be classified as organic statism. "Organic structures" (corporatist structures) and the antiliberal and anticapitalist rhetoric of the Catholic Church in encyclicals like the *Rerum Novarum* were typical of this type of authoritarian regime. Nevertheless, the Nazi pressure led to the transition of the regime to the "defective" (or "arrested") totalitarian regime, which is, according to Linz's typology, in the "grey" zone between totalitarian and authoritarian regimes. The defeats of the German army and changes inside Slovak's camp resulted in the erosion of the regime base at the end of 1942 and brought about yet another regime change. The end of the stage of "unclear" authoritarian regime was marked by the armed insurrection in August 1944. The totalitarian episode, in which the main role was played by the German occupation forces, characterized the last months of war.

Keywords: Slovak state, totalitarian and authoritarian regimes, Hlinka's Slovak People's Party.

„Válečný“ Slovenský stát a jeho charakter je dodnes předmětem intenzivních a někdy i velmi bouřlivých diskusí. Dynamizujícím způsobem zde působí skutečnost, že po roce 1989 vyšla řada odborných historických statí a publikací, které z různých úhlů pohledu přibližují historii tohoto útvaru. Tento text není a ani nechce být přiblížením jeho chronologického vývoje. Jeho účel je jiný, a to podívat se na Slovenský stát s využitím nástrojů, které nabízí současná politická věda – teorií nedemokratických režimů. Cílem této statí je tedy aplikace klasických typologií totalitních a autoritativních režimů na slovenské poměry. Jeho hlavním přínosem by mělo být zařazení režimu do širšího teoretického kontextu nedemokratických forem vlády, a to při zohlednění jeho dynamicky se vyvíjející podoby.

S ohledem na „kladení“ jeho základů již v době Druhé československé republiky se nejprve podíváme na tuto éru, přičemž ji spojíme s krátkým zachycením formálního ústavního rámce Slovenského státu po březnu 1939. Poté budou stručně nastíněny základní typologie nedemokratických režimů, které jsou následně využity pro aplikaci na jednotlivé vývojové fáze ľudáckého režimu. Zvláštní pozornost je pak věnována podobě nesoutěživého stranického systému.

* Tato studie byla zpracována v rámci grantového projektu „Interdisciplinární pojetí demokracie“ podpořeného Vzdělávací nadací Jana Husa.

** Autor působí na Katedře politologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Poštovní adresa: Katedra politologie FSS MU, Gorkého 7, 602 00 Brno; e-mail: kopecek@fss.muni.cz.

Důvodem je jak jeho mimořádně zajímavá podoba, tak především možnost lepšího přiblížení některých specifických jevů, jež se projevovaly ve fungování režimu.

1. Počátky formování ľudáckého režimu a jeho ústavně-politické základy

Vývoj československého politického systému prošel po září 1938 razantními změnami, které odstartoval šok z Mnichovské dohody. Ve změněné politické atmosféře dosavadní liberálně demokratický politický režim začal rychle degenerovat. Vývoj na Slovensku přitom vykazoval některé odlišnosti ve srovnání s českými zeměmi. Asi nejviditelnější byla výrazně přímočařejší a rychlejší likvidace demokracie, která probíhala souběžně s naplňováním ľudáckého autonomistického programu.

V českých zemích transformace stranického spektra vyústila ve vytvoření (quasi)dvoustranického systému – vládní Strany národní jednoty, vytvořené na bázi agrární strany, a opoziční Národní strany práce, založené především bývalými sociálními demokraty a částí národních socialistů. Politická soutěživost byla – nejenom vládním táborem – v pomnichovských podmínkách okleštěné republiky a trvalého vnějšího ohrožení brána jako nežádoucí jev. Národní strana práce tak představovala spíše formální než faktickou politickou alternativu ke Straně národní jednoty a roli opozice hrála spíše symbolicky než reálně. Navíc evoluce politického systému směrem k autoritářskému režimu, jehož průvodním jevem bylo okleštění pravomocí parlamentu na minimum (ztráta kontrolní a posléze i zákonodárné funkce Národního shromáždění), stavěla nad budoucností politické soutěživosti velký otazník. Použitý termín (quasi)dvoustranický tak odráží fakt, že stranický systém (už) nefungoval v demokratických podmínkách, jako klasický systém dvou stran britského stříhu (Holzer 2000: 292).

Nastolování autoritativního režimu se ovšem dělo značně nejistě a relativně pomalu. Důvodem paradoxně bylo především tehdy odmítané, nicméně v krátké době jen obtížně odbouratelné prvorepublikové dědictví. Důležitá zde byla především „brzdící“ tradice občanské politické kultury, jež měla kořeny ještě v éře habsburské monarchie. Je ovšem možné spekulativně nadnést prognózu, že pokud by nedošlo v březnu 1939 k německé okupaci, silící přesvědčení české vládní elity o potřebě „jednotné národní strany“ by i tento pozůstatek demokratického režimu časem zlikvidovalo (srov. Holzer 2000: 291).

Slovenský vývoj byl přímočařejší. Příčiny lze hledat jednak v méně zakořeněné tradici občanské politické kultury. Dále pak – a to bylo zřejmě důležitější – ve výrazně tradicionalisticko-autoritativnějším charakteru HSLS ve srovnání s českými agrárníky. 5. a 6. října 1938 jednalo vedení HSLS v Žilíně. Výsledkem byl dokument, později nazvaný *Žilinská dohoda*, jenž proklamoval *autonomii Slovenska*. Jeho základem byl (v pořadí už třetí) ľudácký návrh na autonomii Slovenska, předložený v parlamentu v létě 1938. Svým obsahem jednoznačně směřoval ke konfedačnímu uspořádání Československa (Rychlík 1997: 138). Výkonná a vládní moc měla na základě Žilinské dohody přejít do rukou autonomní slovenské vlády. Za jejího předsedu byl v dohodě označen¹ Jozef Tiso, místopředseda HSLS a rysující se nástupce po (v srpnu 1938) zemřelém Andreji Hlinkovi. Rezignující pražské státní centrum k tomu dalo požehnání a už o den později byla tato první slovenská vláda ustavena.

Dohodu, svým obsahem odpovídající spíše ultimátu pražské vládě – historik Zdeněk Kárník hovoří přímo o „menším státním převratu“ (2003: 630) – na místě signovali i zástupci

dalších slovenských stran, a to včetně hlavního ľudáckého konkurenta – agrárníků. Stranou z významných formací zůstali pouze sociální demokraté a komunisté. V žilinských jednáních ovšem hrály ostatní strany takřkajíc „druhé housle“ a na samotný text Žilinské dohody měly zcela zanedbatelný vliv. Reálně tedy den podpisu dohody (6. říjen 1938) znamenal, že strany, které ji podepsaly – agráři, živnostníci, národní socialisté, fašisté (Národní obec fašistická), Slovenská národní strana – jsou ochotny či přesněji *nuceny* uzнат politickou hegemonii HSLS, což odstartovalo následnou rychlou likvidaci stranické soutěže (srov. Šutaj 1999: 12).

Na tom nic nezměnil fakt, že v (první) pětičlenné Tisově vládě získali agráři dvě ministerská křesla. Během krátké doby byla nejdříve pozastavena a následně zakázána činnost komunistů a sociálních demokratů, a to i přesto, že u sociálních demokratů došlo k přehodnocení předchozího centralistického kursu a k přechodu na autonomistické pozice. Současně donutila ľudová strana agráři a některé odnože „importovaných“ českých stran na Slovensku, aby se s ní sloučily. V prosinci 1938 k témuž kroku HSLS přinutila i SNS. Nebrala přitom ohled ani na to, že tento její v 30. letech nejbližší spojenec považoval dosažení autonomie i za svůj úspěch a rozhodně nehodlal – paradoxně právě v okamžiku jejího dosažení – ukončit svou svěbytnou existenci.

Nově vytvořená formace modifikovala název na HSLS – Strana slovenské národní jednoty. Brzy se ovšem vrátila jen k původnímu názvu Hlinkova slovenská ľudová strana, což zpětně potvrdovalo, kdo reálně rozhodl o stranické koncentraci. 22. listopadu 1938 pak Národní shromáždění schválilo zákon o autonomii Slovenska a o necelý měsíc později proběhly první – a jak se později ukázalo i poslední – volby do slovenského sněmu (další se vzhledem k válce nekonaly). Jednotná (!) kandidátka HSLS – Strany slovenské národní jednoty v nich získala 97,3 % hlasů. Žádná opoziční kandidatura nebyla připuštěna, což jasně demonstrovalo, jaký bude charakter nově vytvářeného parlamentního tělesa (na rýsující se podobu nového režimu mělo minimální vliv, že asi čtvrtinu mandátů získali členové s HSLS „zřizovaných“ stran).

Nejinak tomu bylo s rozsáhlou sítí společenských organizací, jež byla oproti „přebujelé“ prvorepublikové podobě výrazně „zjednodušená“, tj. většina jich byla rozpuštěna. Současně došlo k zákazu vydávání opozičního tisku, byla zesílena cenzura a vznikl Úřad propagandy. Tyto kroky jednoznačně potvrdovaly snahu o *nastolení mocenského monopolu a budování autoritativního režimu*.

Dále se rozběhla vlna pouličních násilností a zastrašování, která byla dílem nejradikálnější složky formujícího se režimu – Hlinkovy gardy (HG), nově vytvořeného „politického vojska“ Strany. Násilnosti byly namířeny především proti Čechům a Židům, přičemž je ovšem kriticky vnímala i značná část ľudácké elity, která nehodlala vyvolávat zbytečné konflikty s pražskou vládou (srov. Rychlík 1989: 406–408; Čarnogurský 1993: 207–218).

Z hlediska *charakteru* slovenského politického režimu tak vyhlášení nezávislosti 14. března 1939 *nemělo přelomový význam*. Představovalo „jen“ státoprávní a národně-symbolický mezník. Základní konstrukce režimu v té době již byla vytvořena a po tomto datu se nijak zásadně neměnila, došlo pouze k jejímu dotváření. V tomto směru bylo důležité přijetí ústavy nového státu v červenci 1939, čímž se dobudoval jeho formální ústavní rámec.

Je přitom nutné poznamenat, že ústava sice řadou institutů navazovala *nominálně*, ale už jen omezeně obsahově, na prvorepublikové dědictví. Ovšem mnohem významnější bylo, že z části fixovala už položené základy nedemokratického režimu, z části pak zůstala dokumen-

tem značně rozporným, s vývojem režimu stále více odtrženým od reálné politiky. Následující stručný exkurs nemá za cíl její komplexní představení, ale chce přiblížit právě její omezenou a rozpornou roli ve slovenském politickém systému.

Už ustanovení paragrafu 1 o tom, že Slovenský stát je republikou, se v situaci, kdy toto zřízení je svým původem v evropských poměrech spojováno s antiklerikálním a revolučně-osvícenským duchem Velké francouzské revoluce, ocitlo v příkrém rozporu s celkovým konzervativním a katolickým duchem ústavy i s jednoduchým faktem, že řadu postů ve státě včetně úřadu prezidenta zastávali katoličtí duchovní. V praxi se to řešilo tím, že s výjimkou oficiálních dokumentů, názvů a mezistátních setkání byl dáván přednost termínu Slovenský stát (Beňa 2001: 53).

Podobně bylo v rozporu s realitou ustanovení o parlamentní formě vlády (§48). Legislativní moc, která je v zastupitelských demokraciích svěřena výlučně parlamentu, byla v ústavě svěřena nejenom sněmu, ale i vládě. Ta získala pravomoc vydávat nařízení s platností zákona, čehož v praxi hojně využívala (právo parlamentu vyslovit s ním nesouhlas do tří měsíců od jeho vydání byl v praxi zpravidla jen prázdným ustanovením). Byl tak popřen základní princip právního a demokratického státu předpokládající dělbu moci (srov. Zavacká 1991).

Oslabení postavení poslance a proměnu sněmu v pouhou převodovou páku Strany pak znamenalo zakotvení *imperativního* mandátu.² Podle paragrafu 15 ústavy bylo možné zbavit mandátu poslance, který „neplnil svědomitě svou funkci nebo jí není hodný“. Toto široce interpretovatelné ustanovení činilo poslance zcela závislým na Straně. O ztrátě mandátu rozhodovala Státní rada na návrh předsednictva parlamentu. Vzhledem k nekonání voleb byli v průběhu války noví poslanci jmenováni (!) dekretem prezidenta, což činilo legitimitu poslaneckého sboru více než pochybnou. Moc ve státě se tak přesouvala zcela mimo parlamentní půdu a promítla se do úplné dominance výkonné moci nad zákonodárnou.

„Vedoucí úlohu“ Strany potvrzoval paragraf 58, v němž se uvádělo, že „Slovenský národ se účastní státní moci prostřednictvím Hlinkovy slovenské lidové strany – Strany slovenské národní jednoty“. To bylo doplněno zvláštním zákonem o HSLS, přijatým ještě v roce 1939. Personálně se přitom osoba prezidenta Jozefa Tisa kryla s předsedou Strany.

Zvláštním a v mnoha směrech unikátním orgánem, jenž institucionálně ani formálně nenavazoval (na rozdíl od jiných ústavních orgánů) na prvorepublikovou tradici, byla Státní rada. Projekce původní představy o jejím místě v ústavním systému je poměrně nejasná. Měla být jakousi druhou parlamentní komorou či jakýmsi kontrolně harmonizačním prvkem v systému (srov. Michelko 2000: 98). Hovořilo se i o tom, že by měla být určitou analogií italské Velké fašistické rady (srov. Beňa 2001: 58).

Státní rada měla 25 členů. Deset jmenovala HSLS, šest prezident republiky, po jednom členové dvou stran národnostních menšin (Německé strany a Maďarské strany na Slovensku). Dále z titulu své funkce byli členy předseda vlády a sněmu. Po jedné osobě mělo delegovat i šest stavů zakotvených v ústavě. Vzhledem k tomu, že stavovský systém se prosadil jen omezeně a v době personálního vytváření Státní rady v srpnu 1940 navíc spíše ustupoval do pozadí, k tomu v praxi nedošlo (podrobněji viz níže).

Státní rada byla teoreticky vybavena značnými pravomocemi. Například měla vykonávat kontrolu nad úřadem prezidenta, včetně možnosti jeho trestního stíhání. „Realnost“ uplatnění této pravomoci ovšem vynikne, pokud si uvědomíme, že prezident a šéf HSLS v jedné osobě přímo či nepřímo rozhodoval o obsazení 16 míst v radě. Obdobně u dalších pravomocí sestavování

kandidátní listiny pro volby do sněmu se opět vzhledem k jejich nekonání nedá hovořit o nějakém politickém významu. Státní rada se tak stala mrtvě narozeným dítětem režimu, bez politického vlivu. Vysoký věk většiny členů pak přispěl k jejímu ironizujícímu označení „debatní kroužek starých pánů“ (Kamenec 1996: 227). V červenci 1943 byly pravomoci rady i ústavně minimalizovány a rada přestala vyvíjet téměř jakoukoliv aktivitu.

Ani soudní moc nebyla nezávislá, byť právě zde se díky personální kontinuitě s předchozí érou podařilo zachovat/vytvořit větší míru autonomie na mocenském centru než měl sněm či Státní rada. Vládní nařízení (č. 32/1939 Sl.) totiž umožňovalo uvěznit bez soudu osoby, které by mohly „rušit výstavbu slovenského státu“. Role justice tak byla silně okleštěná (Rychlík 1997: 181; Beňo 2001: 59).

Jako poslední je pro ústavní dokreslení rámce slovenského státu poměrně výstižná problematická úprava osobních a politických práv v ústavě (osobní svoboda, listovní tajemství, shromažďovací, tiskové, společovací právo atd.). Svou literou se nelišily od klasické úpravy v duchu ústav 19. a první poloviny 20. století „až“ na to, že byly zajištěny, respektive je šlo omezit „obyčejným“ zákonem či vládním nařízením s mocí zákona. V praxi tedy nic nebránilo je zcela popřít a úplně tím negovat liberální konstrukci, na níž byly budovány. Opět se to promítlo v politické praxi (Beňo 2001: 63).

To, že vládní elita si byla vědoma rozpornosti ústavněprávního zakotvení politického režimu a jeho skutečného charakteru, demonstruje výrok premiéra Vojtěcha Tuky ze začátku roku 1942: „*Je třeba si uvědomit, že poměry, v jakých dnes žijeme, jsou celkem jiné než byly ty, za jakých vznikala naše ústava (...). Naše státní zřízení se čím dál více přizpůsobuje zásadám národního socialismu*“ (citováno dle Kamenec 1996: 223).

2. Charakter režimu a jeho proměny

Politický režim Slovenského státu tak přes některé ústavní pozůstatky předchozí éry lze jednoznačně přiřadit k nedemokratickým. Nabízí se přitom přirozená otázka jeho přesnější klasifikace. *Jaký tedy vlastně měl tento nedemokratický režim charakter?* Narážíme přitom na dva problémy. Prvním je terminologická a obsahová nejasnost, která se projevuje nejenom v textech publicistické proveniencí. Bez hlubší teoretické precizace jsou v nich používány výrazy „autoritativně-totalitní“ či „totalitně-autoritativní režim“, nebo „režim fašistického typu“ a dokonce z éry komunistické historiografie zděděný termín „klerofašistický režim“. Tato terminologie jednak zmatečně směšuje dva základní a kvalitativně odlišné typy nedemokratických režimů – autoritativní a totalitní. Dále pak využívání pojmu „fašistický“ (srov. O'Sullivan 1995) je z hlediska typologizace režimu spíše zamlžující než vysvětlující. Důvodem jsou významné systémové odlišnosti mezi takovými režimy jako bylo nacistické Německo, Mussoliniho Itálie, Dollfussovo Rakousko, Salazarovo Portugalsko, Horthyho Maďarsko či třeba frankistické Španělsko.

Druhým úzce souvisejícím problémem, jenž naznačuje už výše citovaný Tukův výrok, je skutečnost, že *režim Slovenského státu nebyl rozhodně statický, ale procházel i během své relativně krátké existence dynamickým vývojem*. Lze přitom – s jistou mírou zjednodušení, která nemůže úplně zohlednit mozaikovitou pestrost a proměnlivost ľudáckého režimu – rozlišit čtyři fáze jeho vývoje.³ Časově je lze vymezit přibližně následovně:

- (1) od konce roku 1938 do léta 1940,
- (2) od léta 1940 do druhé poloviny roku 1942,
- (3) od přelomu let 1942/1943 do léta 1944 a
- (4) od září 1944 do jara 1945.

V následujícím pohledu se pokusíme stručně přiblížit dvojí klasickou empirickou typologizaci totalitních a autoritářských režimů Zbigniewa Brzezinského a Carla Friedricha a Juana Linze, kterou pak následně využijeme pro bližší analýzu fuďáckého režimu. Carl Friedrich provedl v 50. letech 20. století jako první konceptualizaci pěti základních rysů totalitního režimu. Později ji dále rozpracoval ve spolupráci s Zbigniewem Brzezinským, přičemž oba autoři doplnili ještě šestý rys. Ve stručném přiblížení vypadají následovně (Friedrich, Brzezinski 1962: 9–10):

- (1) *Jediná oficiální ideologie*, která prostupuje a pokrývá všechny aspekty lidského života, přičemž každý člen společnosti se jí musí držet, minimálně pasivně. Tato ideologie je charakteristická svým projektováním konečného (nejvyššího) stádia, k němuž lidstvo její realizaci směřuje. Obsahuje přitom chiliastické nároky, založené na radikálním odmítání existující společnosti a směřující k ovládnutí světa.
- (2) *Jediná masová strana*, zpravidla vedená jedním vůdcem („diktátorem“), zahrnující relativně malé procento obyvatel, jejíž „tvrdé jádro“ je zcela oddáno oficiální ideologii a snaží se všemi způsoby o její prosazení. Strana je hierarchicky a oligarchicky uspořádaná a státní byrokracie je jí podřízena a/nebo je s ní úzce propojena.
- (3) *Systém teroristické policejní kontroly* podporovaný, ale také podřízený stranickému vedení. Je charakteristický nejenom zásahy vůči evidentním nepřátelům režimu, ale i vůči určitým (celým) sociálním skupinám (plošný teror). Teror nemusí mít jen fyzickou, ale i psychologickou podobu.
- (4) *Úplná kontrola nad prostředky masové komunikace* (tiskem, rozhlasem etc.) vykonávaná buď přímo stranou nebo jí podřízenou státní byrokracií.
- (5) *Podobný kontrolní monopol nad ozbrojenými silami* (armádou).
- (6) *Centrální kontrola a řízení ekonomiky* prostřednictvím byrokratické koordinace formálně nezávislých entit.

Tento šestibodový katalog je přes pozdější pokusy o revizi dodnes respektovaný. Problematický se ukázal snad jen poslední „přidaný“ šestý znak, a to především s ohledem na charakter nacistické ekonomiky (Balík 2003: 261). Brzezinský s Friedrichem zde ovšem vcelku oprávněně upozorňují na mimořádně vysoký stupeň uplatňování otrocké práce v Třetí říši, stejně jako na mimořádně silnou kontrolní a plánovací funkci státu, striktní kontrolu nad výrobou, tvorbu koncentrujících „pracovních front“ spojujících management a zaměstnance do jedné instituce, kampaňovitost akcí typu „děla místo másla“ atd. (Friedrich, Brzezinski 1962: 211–236).

Jinou propracovanější koncepci nedemokratických režimů nabízí Juan Linz (1973, v revidované podobě znovu publikovaná v roce 2000). Sice *kriticky* a s výhradami, nicméně přesto navazuje na Brzezinského a Friederichovu koncepci totalitních režimů. Dle Linze jsou u nich klíčové:

- (1) *monistické mocenské centrum*,
- (2) *exkluzionistická ideologie, s kterou se vůdce nebo vládnoucí skupina identifikuje a využívá ji jako základ pro manipulaci obyvatel*,
- (3) *politická mobilizace a participace pro „věc“, která je povzbuzována a usměrňována prostřednictvím jediné strany*.

Za pozornost ovšem stojí především Linzovo převratné rozpracování druhého hlavního typu moderních diktatur – *autoritativních režimů*. Pojímá je v distinkci jak na jedné straně k režimům totalitním, tak na druhé straně k demokraciím. Upozorňuje přitom na několik jejich obecných charakteristických rysů (Linz 2000: 70 a 159).

Prvním a současně nejvýznamnějším je *limitovaný politický pluralismus*. Odlišuje autoritářské režimy jak od neomezovaného pluralismu soutěživých demokracií, tak od všepohlujících *monistických* nároků totalitní moci. Na rozdíl od totalitních režimů nesměřují autoritativní režimy k úplnému vytlačení přirozených (tradičních) institucí z veřejné sféry. Lze tedy nalézt řadu skupin a institucí, které si zachovávají určitou (semi)autonomii na moci. Může jít o armádu, církev, soudnictví, byrokracii, rodinu, hospodářské korporace atd. Často mohou dokonce některé z nich participovat – například prostřednictvím určitých korporativistických mechanismů – i na moci. Podmínkou je ovšem jejich loajalita k režimu. Nepolitická sféra (náboženská, sociální, charitativní, ekonomická etc.) zůstává mimo dosah a zájem vládnoucí elity. To vytváří prostor pro existenci určité režimem tolerované semiopozice, která může být i s režimem určitým způsobem provázána. Vytváří se tím i určitá „šedá“ zóna, která v totalitních režimech s jasnou distinkcí mezi režimem a opozicí není možná (srov. Balík, Holzer 2001: 31).

K povaze vládnoucí strany Linz poznamenává, že je „jedním z více či méně důležitých komponentů limitovaného pluralismu. Papírově si takové strany často nárokují monopolistickou moc totalitních stran (...), ale realita je jiná. Absence či slabost strany často zvyšuje úlohu organizací přímo sponzorovaných či jinak spojených s jinými strukturami jako např. s katolickou církví“ (Linz 2000: 161–162). Vládnoucí elita na rozdíl od situace totalitních režimů tedy je do určité míry heterogenní, nebývá propojena jen s čistě profesionálními politiky a její značná část se rekrutuje z byrokracie, technicky zdaných elit či z náboženského, armádního prostředí nebo určitých zájmových skupin (srov. Balík 2003: 270).

Druhým rysem autoritářských režimů je *absence vybroušené a vedoucí ideologie* (určité koherentní politické doktríny) a naopak přítomnost ‚*mentality*‘. Linz pojímá mentality jako určité „cesty v myšlení a cítění, více emocionální než racionální, které poskytují nekodifikované způsoby reakcí na různé situace“ (Linz 2000: 162).

Třetím rysem je *omezenost až absence politické mobilizace* směřující k psychologické a emocionální identifikaci mas s režimem. Autoritativní režimy sázejí spíše na *depolitizaci* společnosti, vyhýbají se aktivizaci občanů a vítají spíše jejich politickou pasivitu. Čtvrtým a posledním rysem je *vůdcovství jednoho lídra či malé skupiny*, které je uplatňováno uvnitř formálně nejasně definovaných, nicméně předvídatelných hranic.⁴

Linz rozpracoval bohatý katalog (*sub*)typů autoritářských režimů⁵, jenž je založen na zohledňování *různého stavu* jednotlivých režimních rysů. Ty vlastně představují dynamické osy *směrem* k totalitním režimům. Jednotlivé typy autoritativních režimů jsou na nich různě umístěné. Jde o tři základní osy: monismus – limitovaný pluralismus, ideologie – mentalita, mobilizace – depolitizace (srov. Balík, Holzer 2001). Podívejme se nyní na to, jak vypadá aplikace výše zmíněných teoretických konceptů na slovenské podmínky. I když tato analýza nemůže být vyčerpávající, měla by umožnit zachytit měnící se povahu režimu.

2.1 Neúspěšné ‚budování‘ organicko-etatistického autoritářského režimu (1938–1940)

V prvních letech své existence si režim zajistil obecně vysokou akceptaci většiny společnosti. Jaké byly příčiny? Hluboká krize demokratických režimů ústící do jejich zhroucení postihla ve 30. letech celou Evropu. Často opakované konstatování, že Mnichovská dohoda znamenala konec posledního ostrova demokracie ve střední Evropě, se značné části (nejenom slovenských) současníků muselo ve světle vlastních čerstvých zkušeností z podzimu 1938 projevit ofřesením víry o vhodnosti této formy vlády. ‚Logický‘ to nastolovalo otázku po nezbytnosti následování zahraničních vzorů založených na vládě ‚pevné ruky‘. V daném politickém kontextu se to mohlo jevit jako přijatelné řešení pro zajištění ‚přežití a bezpečnosti národa‘. Právě apel konzervativně-katolického vedení HSĽS tímto směrem spojený s důrazem na potřebu ‚jednoty národa‘ se stal důležitým zdrojem počáteční legitimacy systému.

Společenskou ochotu akceptovat potřebu ‚národní jednoty‘ posilovalo permanentně působící zahraničněpolitické ohrožení. Ztráta jižních a východních oblastí po vídeňské arbitráži začátkem listopadu 1938 ve prospěch Maďarska, jakož i viditelné maďarské aspirace na celé území Slovenska vytvářely atmosféru permanentní hrozby. To mělo svůj vliv na celospolečenskou akceptaci – pod německým tlakem vynuceného – vyhlášení nezávislosti 14. března 1939, se kterou původně vedení HSĽS nepočítalo. Faktickou závislost Slovenska na Třetí říši – důsledek uzavření ‚ochranné‘ smlouvy s nacistickým Německem při vzniku nového státu – většina obyvatel v denní realitě zpočátku příliš nevnímala. Uspokojení ambic po národní svébytnosti (viditelné minimálně u části obyvatel), tak vhodně doplňovala prezentace vládnoucí elity jako národního zachránce.

Důvody poměrně vysoké počáteční popularity režimu lze hledat také ve viditelné snaze režimu, aby se ‚v novém státě každý cítil dobře‘ (Kamenec 2000: 66), což vyjadřovalo heslo ‚usměvavé Slovensko‘. Represivní kroky a násilné excesy měly krátkodobý a výjimečný charakter a byly z velké části dílem skupiny stranických radikálů okolo Vojtěcha Tuky a Alexandra Macha, jejichž bázi byly Hlinkovy gardy. Tato skupina prosazující ‚prohloubení‘ režimu, tj. jeho totalizaci podle nacistického vzoru se ovšem nedokázala vůči dominantnímu umírněnému konzervativně-katolickému režimnímu křídlu v čele s premiérem (do října 1939) a poté prezidentem Jozefem Tisem, prosadit.

Konzervativně-katolické křídlo přitom pragmaticky vsadilo na relativní toleranci. Po likvidaci stranických platforem svých politických konkurentů jejich bývalé členy nepronásledovala. Například přední předválečný agrární politik a asi nejdůslednější reprezentant prvorepublikového čechoslovakismu Vavro Šrobár žil klidně jako penzista v lázních v Trenčianských Teplicích, přičemž se pravidelně stýkal nejenom se svými bývalými stranickými kolegy, ale i s částí ľudácké elity (Jablonický 1969: 176).

Naopak vládní elita často akceptovala využití odborných služeb prvorepublikových elit v různých oblastech. Asi nejviditelněji se to projevovalo v hospodářské sféře. Pro demonstraci postačí případy dvou kapitánů slovenského průmyslu. Významný prvorepublikový národohospodář s úzkými vztahy k agrární straně Peter Zaťko zastával v éře Slovenského státu funkci šéfa Ústředního svazu slovenského průmyslu. Podobně další národohospodář Imrich Karvaš – v roce 1938 zasedající v česko-slovenské úřednické vládě Jana Syrového, kde zaujímal silně centralistické názory – zastával funkci guvernéra Slovenské národní banky a později i důležitého Nejvyššího úřadu pro zásobování.

Analogicky vypadala situace v soudnictví. Opět spíše pro ilustraci postačí příklad Martina Mičury, za První republiky šéfa odnože Šrámkových lidovců na Slovensku. V éře Slovenského státu byl až do roku 1943 prezidentem Nejvyššího soudu. Režimní elita tak byla od počátku značně heterogenní, což odpovídalo Linzově představě limitovaného pluralismu. (Příznačné je, že všichni tři výše jmenovaní udržovali styky s odbojem nebo se jej dokonce přímo aktivně účastnili).

Stejně pragmaticky se režim zachoval u řadových zaměstnanců prvorepublikového státního aparátu, které z velké části převzal do svých služeb, a to včetně bezpečnostních složek. Většina příslušníků mocenského aparátu byla přitom s prvorepublikovou tradicí úzce spojena, což mělo vliv na jejich (ne)ochotu realizovat případný totalizační kurs. Podobná situace panovala v armádě, která se rovněž formovala s využitím československých důstojnických a poddůstojnických kádřů. Sice stejně jako bezpečnostní složky byla jako celek k režimu loajální, což podporovala možnost rychlých profesních kariér v armádě nového státu. Ovšem o absolutním podřízení HSES se i ve světle její pozdější role v povstání proti režimu rozhodně nedá hovořit (i členství v HSES bylo mezi důstojníky výjimkou).

Vztah armády k režimu sice mírně nadneseně a s hořkostí, leč v mnoha směrech výstižně charakterizuje luďácký historik František Vnuk: „*Jako ve všech střeoevropských státech, i na Slovensku měla armáda výjimečné a nedotknutelné postavení. Její žádosti a vrtochy měly přednost v každém ohledu: nic se jí neodmítalo a v ničem se jí neprotiřečilo. Mladí důstojníci z povolání povyšovaní po 14. březnu o dvě-tři hodnosti, nahrazovali arogancí to, co jim chybělo ve vědomostech, schopnostech a v charakteru. Všichni přitom měli za sebou buď legionářskou tradici nebo školení ve vojenské akademii v Hranicích, kde nasákli duchem československého šovinismu, povýšenectví a švejkoviny* (Vnuk 1991: 213).

O tom, jak vypadala iniciační fáze režimu z hlediska použití a role represivních nástrojů, zase dobře vypovídají slova historika Jozefa Jablonického, popisující tehdejší fungování Ústředny státní bezpečnosti (ÚŠB). ÚŠB byla pod německým tlakem zřízena na podzim 1939, přičemž měla hrát roli slovenského gestapa. „*Na Tisovo přání ministr vnitra Ďurčanský (...) jmenoval prvním přednostou ÚŠB dr. Jozefa Mišika. O Mišikovi bylo známo, že v březnu 1939 jako okresní náčelník v Piešťanech rázně postupoval proti karmazinovcům (členové nacistické Německé strany na Slovensku – pozn. autora) a vůbec byl proti svévolnému zneužívání mocenských orgánů. V tehdejší zápase uvnitř luďáckého tábora stál Mišik na Tisově straně a proti Hlinkově gardě, proti Machovi a Tukovi. Tuka s německou pomocí dosáhl vytvoření ÚŠB, ale do jejího čela se nedostal člověk, který by uplatňoval pronacistický kurs. (...) V době, kdy byl přednostou ÚŠB dr. Jozef Mišik (do roku 1940 – pozn. autora), tu byly silně protiněmecké a protigardistické nálady. Mnozí úředníci a detektivové dělali jen to, co nevyhnutelně museli*“ (Jablonický 1969: 47).

I když samozřejmě nelze absolutizovat „liberálnost“ režimu, i z tohoto letmého nástinu se dá konstatovat, že nenaplnoval a ani se neblížil hlavním znakům totalitních režimů, tak jak byly výše vymezeny ať už v Brzezinského a Friedrichově nebo v Linzově vnímání. Slovenský stát tak v této době bezesporu spadl do kategorie autoritativních režimů.

Nicméně jisté signály totalizace se tu (už) tehdy projevovaly v oficiálním pojmání vládnoucí Strany. V tomto případě jak zakotvení její „vedoucí“ role do ústavy, tak některé výroky čelných představitelů konzervativně-katolického křídla (např. v roce 1939 J. Tiso označil za jeden z nejmoudřejších vládních kroků přijetí zásady „jeden Bůh, jeden národ, jedna organizace,

jedna strana“ – Kamenec 2000: 140–141) dávaly tušit, že se tu začíná projevovat *deklaratorní* všepohlcující (monistická) tendence. Aby ovšem došlo ke *skutečnému* přerodu HSLS v totalitní stranu, bylo zapotřebí vytvoření potřebné ideologické báze. Ovšem to, o co se chtěl opírat ľudácký režim, byla spíše mentalita ve výše vymezeném Linzově smyslu než všepohlcující a chiliastická ideologie. Svědčí o tom následující pohled na ideové (ne ideologické) základy režimu.

V letech 1938–1940 lze vysledovat úsilí směřující k vytvoření režimu založeného na třech základních pilířích: *křesťanském, korporativně-stavovském a národním*. Alespoň taková byla představa konzervativně-katolického křídla HSLS. Od počátku se zde ovšem projevovaly některé problémy, které jejich budování brzdily.

U prvního křesťanského pilíře se silná personální propojenost s katolickou církví projevovala od té nejvyšší úrovně – úřad prezidenta a šéfa strany vykonávaný knězem Jozefem Tisem – směrem dolů. Desítky katolických duchovních působilo jako poslanci sněmu, Státní rady, angažovali se jako aktivní funkcionáři HSLS etc. Součástí posilování křesťanského či přesněji konzervativně-katolického charakteru státu se stala řada faktických i symbolických aktů od povinného umístění křížů do školních tříd, zpřísnění trestních postihů za interrupce, vydání zákazu prodeje antikoncepčních prostředků až po (neúspěšnou) snahu o zavedení celibátu učitelek, propuštění vdaných úřednic či dokonce zavedení omezení počtu žen na některých vysokých školách (Rychlík 1997: 182). Privilegovaná katolická církev přitom nesporně představovala jednu z opor režimu⁶, který proklamoval, že se hodlá opírat o papežské sociální encykliky.

Jak ovšem uvádí Linz, kontrola obsahu katolického myšlení univerzální církví a zvláště papežem je klíčovou překážkou vytvoření skutečně totalitního systému vládcí, kteří si nárokují implementaci katolické sociální doktríny ve svých zemích (Linz 2000: 77). Ve slovenské praxi k tomu přistoupil ještě opatrný až nedůvěřivý vztah Vatikánu k příliš úzkému sepětí Slovenska s nacistickým Německem (viz spojenecká účast Slovenska ve válce po boku Německa). Promítlo se to do (paradoxně) poměrně rezervovaného vztahu k režimu, v jehož čele stál katolický duchovní. Výsledkem bylo, že se křesťanský pilíř *nikdy* nemohl stát základem totalitní ideologie, ovšem mohl fungovat jako jistá (mentální) opora autoritativního režimu.

Německá podpora radikálního křídla HSLS, prosazujícího nacistickou ideologii, nicméně postupně vytvářela situaci, kdy konzervativně-křesťanská *mentalita* režimu byla vystavena *ideologickému* národně socialistickému tlaku, jemuž po roce 1940 z části podlehla (viz dále). To přispělo k pozdější proměně charakteru režimu.

Ještě méně úspěšné bylo etablování druhého pilíře – korporativně-stavovského, projektovaného opět na základě inspirace papežskými sociálními encyklikami a italského (Mussoliniho) a rakouského (Dollfussova) vzoru. Ústava zakotvila povinné soustředění občanů do šesti stavů dle hospodářsko-sociálních kritérií, přičemž každý se dělil na dvě skupiny – zaměstnavatele a zaměstnance. Stavby se měly stát základem nového organického společenského uspořádání. Cílem bylo dle klasické korporativistické vize harmonicky usměrnit a sladit sociální zájmy různých sociálních skupin (srov. Fiala, Mareš 2003: 242–243).

Určité korporativistické základy přitom skutečně režim vytvořil. V souvislosti s likvidací odborové plurality a „zjednodušením“ roztržitého zaměstnanecké reprezentace došlo ke vzniku jednotného (a jediného) Slovenského křesťansko-sociálního odborového sdružení. Stavovský princip se ovšem nedočkal většího rozvinutí – viz například výše zmíněná absence stavovských zástupců ve Státní radě přes ústavní zakotvení. K příčinám Ivan Kamenec poznamenává, že „*nevyhovoval nacistickému Německu, které v něm nevidělo dostatečnou záruku respektování*

své vůle, narážel i na odpor německé menšiny, která se obávala, že v rámci jednotlivých stavovských skupin bude majorizována slovenským obyvatelstvem. Proti jeho zásadám se rezolutně postavili i přívrženci radikálního křídla ve vládním táboře, propagující a prosazující principy a metody „slovenského národního socialismu“ (Kamenec 1992: 59).

Režim se ovšem korporativisticko-stavovského principu nikdy zcela nevzdal a později se jej dokonce pokoušel rozvíjet. V roce 1942 bylo zlikvidováno Slovenské křesťansko-sociální odborové sdružení, přičemž jeho místo vyplnila nová stavovsky členěná Slovenská pracující pospolitost, tvořená čtyřmi sekcemi – Sdružením státních a veřejných zaměstnanců, Rolnickým sdružením, Sdružením průmyslu, živností a peněžnictví a Sdružením příslušníků svobodných povolání. Tehdejší posilování významu HSLS se přitom promítlo i v tom, že v čele každé sekce stál člen strany a i nižší funkce byly vyhrazeny pouze straníkům (Lipták a kol. 1992: 225–226).

Asi nejvíce se v praxi uplatnil až třetí národní (nacionální) pilíř, založený na důrazu na rozvíjení slovenského národa, jeho práv, nároků, ambicí, kultury atd. V praxi se totiž ukázal nejvíce kompatibilní s národním socialismem radikálů a (přechodně) vyhovoval i Němcům.

Zhodnotíme-li éru let 1938–1940, dojdeme k závěru, že typ režimu, o jehož vybudování se konzervativně-katolická režimní elita – s jen částečným úspěchem – snažila, odpovídal Linzovu *organicko-etatistickému autoritativnímu režimu*. Jeho příkladem je třeba Dollfusovo a Schusniggovo Rakousko (1934–1938) nebo Salazarovo Portugalsko. Tento typ autoritativních režimů funguje na bázi odmítnutí individualismu liberální demokracie a třídního konfliktu. Využívá přitom deziluze a zklamání z výsledků liberální demokracie a neomezovaného tržního hospodářství a snaží se je nahradit určitými organickými (korporativistickými) přístupy. Ty mají tvořit určitý institucionalizovaný kanál, který by nahradil „zkompromitované“ rozbujelé politické stranictví, jehož odmítání se zrodilo v podmínkách nestabilních demokracií či demokracií v krizi.

Tento typ režimu – fungující v podmínkách moderní či modernizující se společnosti – potřebuje „kanalizovat“ alespoň určitou míru politické aktivity, což právě organické přístupy umožňují. Dalším zdrojem inspirace je – především v zemích vystavených sekularizaci – anti-liberální, antikapitalistická a antietatistická odpověď katolické církve (encyklyky typu *Rerum Novarum*). Je přitom důležité, že důvodem tendování k tomuto korporativně-etatistickému typu uspořádání je rovněž to, že z různých důvodů není vládní elita schopna vytvořit dostatečně silnou masovou ideologickou stranu (Linz 2000: 208–216).

Ve slovenských podmínkách ovšem odsoudil jiný nedemokratický režim – Třetí říše – pokus o *trvalé* etablování organicko-etatistického režimu k nezdaru. Stejně to bylo v případě Rakouska. Distinkce spočívala ovšem v tom, že německý tlak u Slovenska nenabyl přímo anexní podobu (viz rakouský anšlus v roce 1938), ale „spokojil“ se s nátlakem.⁷ Ne nepodstatné pro pozdější vývoj pak bylo, že na rozdíl od rakouských podmínek měl navíc slovenský organicko-etatistický režim pro své zakořenění „vyměřen“ výrazně kratší čas.

2.2 Pretotalitní náběh a jeho krach (1940–1942)

Na počátku roku 1940 se zdálo, že konzervativně-katolické křídlo svůj boj o charakter režimu vyhrálo. Radikály dokázalo téměř zcela izolovat a Hlinkova garda byla degradovaná na organizaci s brannou a tělovýchovnou funkcí (srov. Strelko 1989: 268). V únoru 1940 podal čelný

radikál Alexander Mach do rukou prezidenta Tisa demisi na funkci hlavního velitele HG i šéfa Úřadu propagandy, která byla v květnu 1940 přijata. Současně se rozběhla čistka ve vedení HG, která zbavila radikály funkcí a podřídila gardu kontrole předsednictva HSLS. Další přední radikál a předseda vlády V. Tuka na to reagoval hrozbou demise.

Do vývoje událostí ovšem vstoupil vnější faktor – německý zásah, což současně znamenalo výrazný mezník ve vývoji režimu. Na konci července 1940 proběhla v Salzburgu německo-slovenská jednání, na nichž dal Hitler jednoznačně najevo svou nespokojenost se situací na Slovensku a fakticky nařídil prezidentu Tisovi uskutečnit personální změny ve složení stávající vlády. Byl odstraněn ministr zahraničí Ďurčanský, který se pokoušel o větší zahraničně-politickou nezávislost na Německu. Tuka a Mach obsadili klíčové posty ministra zahraničí a vnitra. Tuka navíc zůstal předsedou vlády a Mach se vrátil do čela HG. Oba radikálové následně deklarovali cíl proměny Slovenska dle nacistického vzoru, a to včetně důsledného prosazování nacionálně socialistické ideologie (Kamenec 1992: 64–84).

Salcburské vítězství radikálů se ovšem ukázalo jen dočasné. Konzervativně-katolické křídlo na něj dokázalo pružně reagovat a dokázalo uhájit své mocenské pozice a časem vliv radikálů omezit. Jako prostředek ovšem použilo převzetí jejich metod a částečně i cílů. Působení radikálů spolu se změnou kursu konzervativních-katolíků přitom vyústilo v *systemovou transformaci režimu*.

Zvláště důležité se ukázalo důsledné uplatnění *vůdcovského principu*. Tisovi jako šéfovi Strany umožnilo donutit radikály k poslušnosti. Vyvrcholením se stal v říjnu 1942 nový zákon o HSLS, který dále posílil jeho postavení a institucionalizoval jeho osobní kult tím, že mu přiznal oficiální titul Vůdce. Souběžně s tím vzrostl význam HSLS v politickém systému a posílilo se i její spojení se státními strukturami. Pro kariérní postup v oblasti veřejné správy, účast na arizaci židovského majetku atd. bylo zapotřebí stranické legitimity. Doprovázel to masivní nárůst členské základny. Počet členů se zvýšil ze 183 tisíc členů v roce 1939 na 300 tisíc v roce 1943 (ještě v roce 1937 to přitom bylo necelých 46 tisíc – Kamenec 2000: 144). Jak ale ukázal další politický vývoj, tento nárůst se ukázal kontraproduktivní z hlediska homogenity HSLS (viz níže).

Od autority Vůdce se začala odvozovat moc ostatních stranických i státních orgánů. Týkalo se to i vlády, jejíž význam ve srovnání s předchozím obdobím v důsledku zbavení sněmu zbytků jeho vlivu stoupl. Monistický „*duch doby*“ dobře vyjadřuje následující citát z komentáře předsedy ústavněprávního výboru sněmu Kočiše, k projednávanému návrhu nového zákona o HSLS: „*Vůdce je nejvyšším představitelem strany, usměrňovatelem její politiky a určovatelem způsobů, jakým má strana plnit své poslání. To znamená, že jemu patří svrchované právo hovořit a vynášet rozhodnutí jménem strany, a tedy i ve jménu národa, on udává základní tón politiky strany, ve jménu národa i v konkrétních otázkách zaujímá politické stanovisko a jemu náleží i určovat vhodné pracovní metody, aby strana mohla co nejlépe plnit své úkoly. Z této vůdcovy pravomoci se odvozuje obdobná pravomoc i pro patřičný obvod i pro obdobné postavení předsedů župních, okresních a místních organizací, kteří jsou vůdci přímo podřízení a jemu odpovídají pod disciplinárními následky za politický stav svého obvodu*“ (Lipták 1998: 212).

Totalizace režimu probíhala ovšem v jednotlivých oblastech rozdílně. Armády a hospodářství se dotkla jen relativně slabě. Důvodem byl zřejmě fakt, že právě v těchto sférách měli nacisté velký zájem na jejich plném zapojení do služeb Třetí říše. Nechtěli zde přitom tlačit

na riskantní experimenty, které by potenciálně u ekonomiky mohly poškodit její výkonnost a u armády její bojeschopnost při nasazení na frontě. Naopak se zostřila cenzura a Úřad propagandy řízený radikály eskaloval v nacionálně socialistickém duchu svůj důraz na kreaci „nového člověka, nového Slováka, budujícího Novou Evropu“. Tuto rétoriku převzaly všechny režimní instituce, včetně těch, které radikálové považovali za přežitky, což byl případ slovenského sněmu. Souběžně s tím se na mnohem vyšší úroveň než v minulosti dostala snaha po mobilizaci a politizaci společnosti.

Totalizace měla ale i některé paradoxní aspekty, jež v historiografické retrospektivě vyústily v trefné označení této éry jako „děravé totality“. Přitvrzení represí v letech 1940 až 1942 postihlo formující se odboj, jenž zasáhla vlna zatýkání. Úřad státní bezpečnosti, který přešel pod kontrolu radikálů, začal ve velké míře přebírat zkušenosti gestapa. Ovšem díky liknavému až sabotážnímu postupu justice a státního zastupitelství byl skutečný dopad represí vůči odbojářům výrazně slabší.

Ilustrativní případ nabízí tehdejší postup vůči čelnému představiteli ilegálního Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska Gustavu Husákovi. V květnu 1942 jej zajistila ÚŠB pro komunistickou činnost. Ve vyšetřovací vazbě byl ovšem jen několik dní, další trestní stíhání vůči němu probíhalo na svobodě. Soudní projednávání začalo až v listopadu 1943, přičemž soud vynesl osvobozující rozsudek, protože dospěl k názoru „že i když se obžalovaný stýkal s dvěmi-třemi osobami, o nichž nevěděl, že jsou organizovanými členy ilegální komunistické strany, není to možné považovat za sdružování nepřátelské státu“. Státní zástupce se pak proti rozsudku neodvolal, i když věděl, o koho jde (citováno dle Jablonický 1969: 156).

Specifickou ukázkou systémového posunu režimu představovala ideologicko-mentalitní osa. Konzervativně-katolická elita nemohla a ani nechtěla nahradit „křesťanský pilíř“ nacistickou ideologií. Ke zděšení Vatikánu a přes odpor domácí církevní hierarchie se ovšem pokusila o jakousi syntézu křesťanství a národního socialismu. I když od počátku bylo jasné – patrně i samotným propagátorům –, že jde o značně podivnou a umělou konstrukci, která je vnitřně zcela nekoherentní, bylo možné slyšet z úst prezidenta Tisa slova o příbuznosti sociálních principů nacionálního socialismu a zásad papežských encyklik (Strelko 1989: 370–372; srov. Kamenec 1992: 74–75). I v tomto ohledu se tedy režim proměnil a posunul od mentality směrem k ideologii. Ovšem výsledný „produkt“ byl více než zvláštní.

Asi nejvýznamnější a nejrůznější demonstrací systémového posunu režimu byla likvidace celých sociálních skupin, respektive aktivní participace na ní. Jednalo se o otázku přijetí antisemitského zákonodárství a následnou násilnou deportaci slovenských Židů (a v menší míře také Rómů) do německých koncentračních táborů. Antisemitismus vycházel z vlastních slovenských zdrojů a nebyl rozhodně jen produktem německého exportu. Už před salzburskými jednáními došlo k řadě právních i faktických kroků, které židovskou menšinu diskriminovaly a směřovaly k jejímu postupnému vypuzení ze Slovenska. Kritickým zlom ale nastal právě od léta 1940, kdy se prosadil názor radikálů na řešení židovské otázky dle německého vzoru. Proč právě v této oblasti zašel režim nejdále, vysvětluje Ivan Kamenec následovně: „(...) řešení židovského problému bylo oblastí, ve které se nejsnadněji dělaly ústupky i představitelům konzervativního, umírněného křídla ľudáků vůči jejich odpůrcům v režimním táboře. I oni chtěli důsledně řešit židovskou otázku, jak to proklamovali už od podzimu 1938. Toto „bitevní pole“ se jim vyklíželo o to lehčeji, že byli pod stálým německým tlakem a židovský problém byl i v jejich rukou stále vděčným a často používaným demagogickým propagačním argumentem.

Radikální řešení židovské otázky se stále prezentovalo jako jedna z klíčových podmínek dalších příznivých slovensko-německých vztahů.“ (Kamenec 1991: 83)

Už v září 1940 odevzdal sněm vládě plnou moc, aby během jednoho roku „vyřešila“ židovskou otázku. V průběhu tohoto roku vydala vláda stovky protizidovských nařízení a vyhlášek. Rozběhl se naplno proces arizace židovského majetku, vylučování Židů z hospodářského a veřejného života atd. Asi dvě třetiny židovského obyvatelstva (58 tisíc osob), které bylo přeměněné v bezprávnou masu, pak v průběhu roku 1942 režim deportoval na území Polska. Cílem transportů byly německé koncentrační tábory. Válku v nich přežilo jen několik set slovenských Židů (srov. Kamenec 1991).

Ovšem i v tomto případě se uplatnila jistá „děravost“ slovenské totality. Díky četným výjimkám ať už udělených prezidentem nebo z jiných důvodů, unikl velký počet Židů deportaci. Podobně justiční orgány nedovolily deportace vězňených Židů a stejně tak ministerstvo obrany nevydalo Židy nasazené v rámci vojenských pracovních jednotek.

Při pohledu na realitu režimu let 1940–1942 je nutné zmínit ještě další vnějškově málo viditelné faktory, které je nutné vzít při typologizaci režimu v úvahu. Jednalo se o rozsáhlou a fungující síť *paternalistických, rodinných a patronážních vazeb*, které činily režim snesitelnějším. Tyto fenomény z hlediska svého celkového významu jen těžko přesně zhodnotitelné, se projevovaly v každodenní realitě malé země, jakou bylo a je Slovensko.

Dobrým příkladem paternalistického přístupu je jeden z hlavních radikálů Alexander Mach. Ten si přes své názory vytvořil úzkou vazbu ke skupině intelektuálů, jejichž názory rozhodně nebyly příliš konformní s postoji režimu, často šlo dokonce o jeho aktivní oponenty. Mach přitom vedl často v tomto důvěrném kruhu značně otevřené polemické diskuse. Známosti s ním přitom využívali někteří spisovatelé k intervencím ve prospěch politických vězňů. Životní význam těchto vazeb dokládá i příklad z doby pozdější. Začátkem září 1944, když už německá vojska obsazovala Slovensko a probíhalo Slovenské národní povstání, zdržoval se básník, přední komunista a člen Slovenské národní rady Ladislav Novomeský stále v Bratislavě. Až po Machově (!) varovném upozornění, že se připravuje jeho zatčení, zamířil do povstalecké Banské Bystrice (Kamenec 1992: 102–103; Jablonický 1990: 344–345; srov. Vnuk 1991: 268–277).

I když samozřejmě není na místě přehnaně vyzdvihovat význam těchto fenoménů, nelze je ani z analýzy režimu abstrahovat. Je tu přitom až nápadná analogie s normalizačním Slovenskem o několik desítek let později. I tehdy do jisté míry „rodinný“ model politiky oslaboval dopad represí iniciovaných z pražského centra. Stejně tak je dobré při analýze režimu brát v úvahu velmi rozšířený jev, jakým byla rozsáhlá korupce ve státním a stranickém aparátu. Ta například v případě Židů, v nemalém počtu případů, pomohla v záchraně před transportem.

* * *

Typologizace režimu mezi lety 1940–1942 – při zohlednění všech výše zmíněných relativizujících faktorů – představuje poměrně komplikovanou záležitost. Pokud bychom obecně zhodnotili charakter režimu, můžeme konstatovat, že se v *některých znacích* velmi přiblížil Friedrichovému a Brzezinského rysům totalitního režimu – jediná centrálně řízená strana podřízená jednomu vůdci, téměř absolutní kontrola masových sdělovacích prostředků, systém policejní kontroly s uplatňovanou represí vůči určitým skupinám obyvatel. (V této souvislosti není podstatné, zda režim svým postupem vůči Židům naplnil kritérium psychologického teroru

nebo i fyzického za situace, kdy vlastní likvidaci Židů provedli nacisté.) Ovšem už u ideologie vzhledem k její hybridnosti je nutné ve slovenských poměrech udělat otazník. Ještě větší potom vzniká u ozbrojených složek a ekonomiky. Co tedy s onou „děravou“ totalitou?

Nosnější se stejně jako pro léta 1938–1940 jeví použití Linzovy typologie autoritativních režimů. Systémové „vybočení“ z předchozí konstrukce organicko-etatistického režimu bylo přitom natolik velké, že nelze uvažovat o stejné typologizaci. V úvahu by nicméně připadalo přiřazení do kategorie „defektních“ a „pretotalitních“ režimů (Linz 2000: 240–245). Je přitom nutné upozornit, že zde vlastně Linz rozlišuje *dva případy režimů*, přičemž oba spojuje jejich *tranziční* poloha na pomezí režimů autoritářských, krajní možný případ, a totalitních režimů.⁸ Rozdíl je přitom ve *směru* jejich vývoje.

U „pretotalitního“ režimu jde typicky o stav, kdy se masová a ideologická Strana již dostala k výkonné moci a i další politické, sociální, kulturní faktory favorizují nastolení jejího totalitního mocenského monopolu. Ovšem její moc zatím není plně konsolidovaná, tj. dosud existují instituce jako armáda, církev, zájmové skupiny či konkurenční politické formace, které se jí nepodařilo podřídit a uchovávají si určitou subsystémovou autonomii. Nejde tedy rozhodně o neomezovaný pluralismus, nicméně stále ještě je zde určitý, byť zmenšující se pluralismus. Příkladem takové situace bylo například sovětské Rusko 20. let v době Nové ekonomické politiky (NEP). Tehdy s cílem hospodářského oživení došlo k přechodnému uvolnění možností pro soukromé podnikání. Dále třeba i Německo v prvních měsících po Hitlerově jmenování kancléřem, kdy jeho nová vláda s pouhými třemi nacistickými ministry zpočátku fungovala jako koaliční kabinet. Vicekancléř konzervatívec Papen měl na nacisty – dle představ prezidenta Hindenburga – „dohlížet“ (výsledek je obecně znám). „Pretotalitní“ režimy tedy jsou – v relativně krátké době – vystřídány režimy totalitními.

V protikladu k „pretotalitním“ režimům nezadržitelně mířícím k politickému monismu a úplné likvidaci politického pluralismu se „defektní“ („zadržené“) totalitní režimy vyznačují zastavením vývoje směrem k totalitnímu uspořádání takřkajíc „krátce před cílem“. Některá – často velmi důležitá – autonomní struktura, typicky armáda či církev totiž zůstává *trvale* mimo kontrolu režimu a je schopna ovlivňovat nějakou důležitou sociální sféru. Proto zde přežívá určitý, byť velmi omezený pluralismus. Časem přitom může dojít k *reverznímu* pohybu směrem k jinému „liberálnějšímu“ autoritářskému režimu. Za příklad „defektního“ totalitního režimu označuje Linz Frankovo Španělsko v závěru občanské války a krátce po Frankově vítězství.

Slovensko – se zohledněním vývoje po roce 1942 – představuje příklad „defektního“ režimu, nikoliv „pretotalitního“. Z hlediska vzdálenosti k dosažení „plně“ totalitní formy se „zastavilo“ dříve než Frankovo Španělsko. O tom, že se totalitní směr vývoje režimu v jistém momentu ustrnul, rozhodly stejně jako u systémového posunu v roce 1940 opět především vnější okolnosti.

2.3 Eroze režimu a slovenská republika Saló (1942/1943–1945)

Těmito okolnostmi byly německé porážky na východní frontě (Stalingrad), jež otrásly vírou ve vítězství Třetí říše. K tomu přistoupil už předtím započatý rozklad radikálního nacionálně socialistického křídla v režimním táboře, jenž se nyní dovršil. Jeho klíčový představitel premiér a ministr zahraničí Vojtěch Tuka byl v první polovině roku 1942 kompromitován tzv. Sznačzkého aférou⁹, a přestože zůstal ve svých funkcích, přestal vyvíjet větší aktivitu a zasahovat

do politiky. Hlinkova garda ztratila většinu svého politického vlivu a částečně se rozložila (srov. Strelko 1989: 377–379). Její šéf Mach otupil svůj dosavadní nacizující apel a začal hledat cestu ke konzervativně-katolickému křídlu.

Deklarování věrnosti nacionálnímu socialismu stejně jako snaha o jeho syntézu s křesťanstvím zmizely z repertoáru režimu. Demonstrovalo to tendenci k jeho deideologizaci. Podobně úsilí o mobilizaci občanů nahradila politika depolitizace. Byla vyjadřovaná výzvami, aby se občané nestarali „o velkou politiku“, o mocenské zájmy států vedoucích válku, ale aby poctivě pracovali v zájmu národa a zachování jeho státu (Kamenec 1992: 81).

Vedle poklesu represivního působení bezpečnostních složek se projevila i neochota k obnovení plošného teroru. Přes německý tlak nebyly znovu zahájeny transporty dosud nedeportovaného židovského obyvatelstva. Vládní tábor se navíc čím dál více heterogenizoval. Některé jeho skupiny začaly vážně uvažovat o tom, jak se vyhnout důsledkům rýsující se německé porážky. Východisko přitom viděly v „badogliovském“ řešení situace. O co se jednalo? V létě 1943 provedla část dosavadní italské politické elity v čele s maršálem Pietrem Badogliem vojenský převrat, odstavila od moci Mussoliniho a převedla zemi na stranu Spojenců. Na Slovensku vyvolaly italské události velkou pozornost a nesporně ovlivnily úvahy značné části režimní elity. Nejdále zašel ministr obrany Ferdinand Čatloš¹⁰, který začal připravovat (neúspěšný) plán vojenského převratu a převedení Slovenska do protifašistického tábora. V krizi se ocitla i Strana, jež rovněž přestala být pevnou oporou režimu. Sám Vůdce Tiso v této době kriticky konstatuje, že „mnozí si dělají ze strany dojnou krávu, zavádějí v ní rodinkářství, protekci, což dost surově zasahuje do našeho směřování“ (Kamenec 2000: 146).

Celkově shrnuto vykazoval režim regres *směrem od* „zadrženého“ totalitního režimu k jiné, mnohem méně ideologické a mobilizační formě. Přesná typologizace typu režimu od konce roku 1942 do srpna 1944 je ovšem v podstatě vyloučená, byť není pochyb o jeho (stále) autoritativním charakteru. Důvodem je fakt jeho rychle postupující *eroze*. Rozplynuly se v ní i pokusy části vládního tábora o „návrat ke kořenům“, tj. obnovu původního organicko-etatického charakteru. Étos, na němž byl režim budován ve svých začátcích, se totiž nyní prakticky vytratil. Naopak se projevila jeho výrazná kompromitace v očích většiny společnosti, daná jak zahraničněpolitickými a vojenskými porážkami Německa, které s ním pupeční šňůrou spojené Slovensko táhly do katastrofy, tak kontroverzními vnitropolitickými kroky (židovské deportace). Výsledkem byla delegitimizace režimu a jeho rozklad.

Asi nejlépe to dokumentuje aktivizace odboje, který rychle posiloval svůj vliv ve státním aparátu včetně bezpečnostních složek. Do pohybu se rovněž dala armáda, jejíž loajalita vůči režimu rychle mizela.¹¹ Skupina vysokých armádních důstojníků propojená s odbojem od začátku roku 1944 intenzivně připravovala plán ozbrojeného povstání. To propuklo na konci srpna 1944, když Němci vědomí si nemohoucnosti režimu začali obsazovat Slovensko.

Poslední systémovou fází režimu Slovenského státu lze identifikovat od podzimu 1944 do jara 1945. Do analýzy charakteru slovenského politického režimu ovšem patří jen podmíněně a silně „pod čarou“. Problematickým bodem typologizace režimu v tomto období je totiž skutečnost, že Slovenský stát v tomto období už nedisponoval většinou, byť i formálních, znaků státní suverenity. I když i v předchozích letech byla jeho suverenita omezená, byly předchozí systémové posuny režimu výsledkem jeho vnitřních kroků a rozhodnutí, i když někdy přijímaných pod německým tlakem (Salzburg). Z tohoto úhlu pohledu byl Slovenský stát do srpna 1944 neprávnický řečeno v mnoha směrech „svéprávný“.

Ovšem území, na němž v poslední fázi od září 1944 do dubna 1945 formálně existoval, se teritoriálně krylo s oblastmi pod vojenskou kontrolou Třetí říše. S postupem sovětské armády se pak zmenšovalo. Rozhodující slovo ve všech důležitých i často zcela podružných otázkách přitom měla Třetí říše, nikoliv orgány Slovenského státu. Přes setrvání prezidenta Tisa v úřadě a pokračování fungování rekonstruované vlády (vedl ji prezidentův bratr) se reálně uplatňovaná výkonná moc režimu zmenšila na minimum. Částečně rozložený státní aparát nepožíval německé důvěry. Ještě hůře na tom byly zbytky armády a bezpečnostních sil, které přes snahu o určitou restrukturalizaci byly demoralizované a z hlediska možného, byť jen policejního nasazení téměř nepoužitelné (srov. Krasnovský 2000). Částečně se rozložila i HSLS. Slovenský stát také postupně ztrácel mezinárodní uznání a počet jeho zahraničních zastoupení byl redukován na minimum. Proto je dobré brát toto období jako jistým způsobem *quasirežimní*, v němž skutečné mocenské centrum už leželo jednoznačně a zcela viditelně mimo Slovensko.

V podstatě jedinou složkou režimu, která si zachovala určitou míru akceschopnosti a byla ochotna intenzivně spolupracovat s nacisty, zůstalo „politické vojsko strany“ – Hlinkova garda. Právě se středními a nižšími gardistickými kádry je spojeno formování Pohotovostních oddílů Hlinkovy gardy, jež byly nasazeny po boku Němců proti povstalcům. Po potlačení povstání pak participovaly na vlně rozpoutaného teroru. S gardistickou pomocí se znovu obnovují židovské transporty. Stejně tak je s gardou spojena propagandistická snaha o novou podobu režimu, „revitalizující“ slovenský nacionální socialismus a usilující o „očistu“ Strany a její obnovu na nových základech. Garda dokonce uvažovala o založení nového subjektu, který by nebyl zatížen předchozím „příliš liberálním“ dědictvím HSLS.

(Neúspěšnou) politickou ambicí vedoucích kádrů HG přitom bylo převzetí rozhodujících mocenských pozic, což vedlo – v jiné podobě a s modifikovanými aktéry – k obnově starého střetu se (zbytky) konzervativně-katolického křídla. V tomto střetu jim ovšem rozhodující mocenský hráč – Němci – nedovolili realizaci jejich záměrů. Vcelku oprávněně totiž viděli v prezidentu Tisovi prakticky poslední autoritu, jež je schopna (spolu)působit při pacifikaci povstaleckého a nyní již i přifrontového území, což byla v danou chvíli klíčová priorita. Navíc ani gardističtí (novo)radikálové si nedovolili otevřeně se postavit vůči autoritě Tisa. V tomto ohledu se stále (paradoxně) projevoval význam vůdcovského principu (Kamenec 2000: 80).

Celkově se režim v tomto období jistým způsobem vrací k „defektně“ totalitní éře let 1940 až 1942, přičemž ji některými charakteristikami jako byl plošný teror (teď uplatňovaný nejenom vůči Židům, ale i vůči účastníkům povstání, české menšině atd.), dokonce překonal. Zajímavá analogie se v této souvislosti nabízí s italskou Republikou Saló, vytvořenou na podzim 1943 pod německým patronátem Mussolinim v (neosvobozené) severní Itálii. V tomto svérázném státním útvaru se Mussolini pokusil o jisté naplnění svých neuskutečněných vizí z počátku fašistického hnutí v Itálii. „Sociálně-revoluční“ a „korporativní“ základy nového státu, který měl být budován na úzkém propojení s nově vytvářenou Stranou, ovšem překryla vlna teroru jeho milicí, namířená proti těm, kteří „zradili“ (srov. Taraba 1992: 200–205).

I když analogie mezi slovenským režimem v jeho závěrečné fázi a Republikou Saló není rozhodně bez slabín – viz třeba viditelná ideologická distinkce mezi oběma režimy, prioritní zaměření na udržení státnosti ve slovenském případě, rozdíl v profilu obou Vůdců atd. – v obou případech krach předchozího režimu „probudil“ a napomohl k vzestupu nejradikálnějších režimních proudů. Jejich nástup přitom vyústil v závěrečnou *totalitní epizodu*, silně ovlivněnou a usměrněnou (nyní již) plnou závislostí na Třetí říši.

3. Stranický systém v éře autonomie a Slovenského státu

Zdánlivě v kontextu předchozího výkladu podružná otázka podoby stranického systému v sobě ve skutečnosti zahrnuje některé mimořádně zajímavé aspekty, které odrážejí „spojitost nádob“ politického režimu a stranického systému. S využitím komparativní perspektivy umožňují doplnit politický portrét Slovenského státu. Vraťme se nyní na počátek Druhé republiky. Události 6. října 1939 záhy vyústily v přerušení dosavadních (celo)československých stranických vazeb. Byly totiž likvidovány strany, které fungovaly jako odnože či pobočky českých politických formací na Slovensku (agrárníci, sociální demokraté, lidovci atd.). Prvorepublikový slovenský stranický subsystém se tím *transformoval ve (svébytný) stranický systém*, jenž byl prakticky nezávislý na pomnichovském stranickém systému v českých zemích. Jeho vývoj přitom směřoval k úplnému odstranění stranické kompetice (viz i způsob a průběh voleb s jednotnou kandidátkou do slovenského sněmu na konci roku 1938).

Důležitá je v této souvislosti skutečnost, že zatímco vývoj svébytného stranického systému v českých zemích (a na Podkarpatské Rusi) záhy ukončil konec Druhé republiky, na Slovensku pokračoval i v dalších letech v rámci Slovenského státu. Vývoj po březnu 1939 tak měl i z hlediska stranického systému onen významný prvek kontinuity, který v českých zemích chyběl. Stranický systém ľudáckého režimu přitom poskytuje zajímavou příležitost zamyslet se nad tím, o jaký *formát a typ* nekompetivního systému ve skutečnosti šlo. Formát a typ jsou zde chápány z hlediska teorie stranických systémů Giovanni Sartoriho (1976).

Nejdříve se zaměříme na formát, jímž je míněn počet stran operujících v systému. Politolog Jan Holzer (2000: 292; srov. 1997: 333) hovoří o směřování k monopartismu, tj. k systému jedné strany. Je ovšem nutné si uvědomit, že na Slovensku i po územních ztrátách ve prospěch Maďarska pokračovala činnost politické reprezentantky maďarské menšiny Sjednocené maďarské strany. Ta byla nástupcem v roce 1936 sloučené Krajinské křesťansko-sociální strany (KKSS) a Maďarské národní strany. Existence strany ovšem ztratila vzhledem k početní redukci maďarského obyvatelstva silně na významu (z více než půlmilionové menšiny zůstalo méně jak 70 tisíc osob).

Tato situace spolu s kvalitativně novou podobou politického režimu státu – ve srovnání s liberálně demokratickou érou První republiky – stranu přiměla k organizačním změnám. V létě roku 1940 změnila název na *Maďarská strana na Slovensku* a centralizovala způsob svého řízení. Promítlo se to do posílení postavení šéfa strany hraběte Jánose Esterházyho, jenž získal pravomoc rozhodovat o přijímání a vylučování členů, jmenování vedoucích funkcionářů, určování politické linie atd. Esterházy tak v mnoha směrech kopíroval autoritativní vůdcovské postavení Tisa v prostředí maďarské menšiny. Napomohla tomu i mimořádně vysoká mobilizační schopnost Maďarské strany, která dokázala do roku 1942 do svých řad zapojit až 30 tisíc členů (Lipták a kol. 1992: 242), což vzhledem k „zbytkovému“ počtu Maďarů na Slovensku byl úctyhodný výkon.

Okrajové, nicméně respektované postavení Maďarské strany na Slovensku bylo dáno do značné míry *nucenou tolerancí* ze strany slovenských orgánů. Ty sice nezapomínaly na aktivní roli maďarské elity při ztrátě jižních území Slovenska ve prospěch Maďarska. Ovšem v politické praxi přijaly princip reciprocity, tj. maďarská menšina měla nárok na tolik práv, kolik bylo přiznáno slovenské menšině v Maďarsku. Promítlo se to i do registrace strany, k níž došlo až

na podzim 1941, poté co Maďarsko povolilo na svém území činnost Strany slovenské národní jednoty.

Existence svébytné strany maďarské menšiny, která nebyla jen „převodovou pákou“ HSLS, byla dalším dokladem omezeného, nicméně existujícího politického pluralismu v Linzově chápání. Asi nejviditelněji – byť jen symbolicky – se to ukázalo v květnu 1942, kdy předseda strany Esterházy jako *jediný* poslanec slovenského sněmu – do nějž byl zvolen na jednotné kandidátce HSLS v roce 1938 – hlasoval proti ústavnímu zákonu o vystěhování Židů, jenž legalizoval už probíhající židovské deportace.¹² Působení Maďarské strany na Slovensku lze současně vnímat jako určitý *cizorodý prvek* z hlediska případné typologizace stranického systému jako systému jedné strany.

Svou stranickou reprezentaci měla i německá národnostní menšina (asi 130 tisíc osob), kterou reprezentovala nacizovaná *Německá strana na Slovensku* (Deutsche Partei in der Slowakei). Formálně vznikla jako nástupkyně prvorepublikové Karpatoněmecké strany (srov. Hruška 2000). Na rozdíl od maďarské strany byla její pozice v politickém systému díky satelitnímu postavení Slovenska vůči Německu výrazně privilegovanější (srov. Lipták a kol. 1992: 231–234). Odpovídalo tomu i její úzké propojení s Berlínem, když fungovala jako určitý „dozorčí a kontrolní prvek“ vůči Slovenskému státu. Bylo to spojeno s rozsáhlým zpravodajským působením jejich členů. Stejně jako v případě maďarské menšiny se Deutsche Partei vyznačovala silnou mobilizační schopností. V roce 1940 měla téměř 40 tisíc členů (Lipták a kol. 1992: 232). Rovněž tak se v ní snad ještě důsledněji než u maďarské strany uplatňoval centralistický princip a vůdcovské podřízení šéfovy strany Franzi Karmasinovi.¹³

Od konce roku 1938 do Slovenského národního povstání tak fakticky na Slovensku fungoval stranický systém, v němž formálně operovaly ne jedna, ale tři politické formace. Obě strany národnostních menšin v něm měly značně specifické postavení, když – přes určité rozdíly – sloužily především jako „prodloužená ruka“ cizího státu (Maďarska respektive Německa) na slovenském území.

V rámci Sartoriho typologie stranických systémů by se proto dalo uvažovat nikoliv o *systému* (formátu) jedné strany, ale systému *hegemonické strany* (či hegemonického stranického systému). Systém hegemonické strany je druhým možným uspořádáním v rámci nekompetitivních stranických systémů. Od systému jedné strany se liší tím, že *připouští existenci jiných politických formací* (srov. Sartori 1976: 216–243).

Tady je ovšem nutné upozornit na jistou odlišnost stranického systému Slovenského státu od Sartoriho pohledu. V „klasickém“ sartoriánském systému s hegemonickou stranou hrají ostatní politické formace – na základě *vnitřního* rozhodnutí vládnoucí strany – roli stran „druhé kategorie“. Přestože se mohou *periferně* podílet na moci, je de facto nemožné, aby fungovaly jako její reálná konkurence. Jejich existence slouží jen jako určitá fasáda předstírané stranické soutěže nebo bezpečnostní ventil, přes který je možné „upouštět“ napětí ve společnosti.

Ve slovenském případě ovšem tolerance obou stran národnostních menšin byla možná primárně díky *vnějšmu tlaku*, nikoliv na základě vnitřního rozhodnutí režimu. Nepřímo se to dá doložit například nepovolením existence stran reprezentujících jiné menšiny jako třeba rusínskou/ukrajinskou či židovskou, přestože nešlo o menšiny početně zanedbatelné. Je pravděpodobné, že kdyby – hypoteticky – vnější tlak absentoval, nebyla by jejich nezávislá existence možná a došlo by tak k přechodu k *systému jedné strany*. Je navíc nemožné označovat obě menšinové strany za sensu stricto *satelitní* formace vládnoucí strany. Obě měly jistou –

v německém případě větší, v maďarském menší – míru vlivu na režim a potažmo i HSLS, díky napojení na zahraniční politické aktéry. I to demonstuje jistou „nestandardnost“ slovenské situace.

Z hlediska fungování systému je zajímavá i analýza *typu* systému, kde je klíčová otázka *intenzity uplatňované ideologie*. Sartori přitom uvádí dva (sub)typy hegemonické strany – pragmatickou a ideologickou. V počáteční organicko-etatistické éře režimu by se dalo hovořit o HSLS jako o *pragmaticko-hegemonické straně*. Univerzalistická a mobilizující (nacionálně socialistická) ideologie zde hrála okrajovou roli a režim sázel jednoznačně na pragmatismus a mentalitní bázi (křesťanství, korporativismus atd.).¹⁴

Po roce 1940 se zesílením ideologického a mobilizačního působení slovenského režimu je ale nepřehlédnutelný výkyv *směrem* k ideologicko-hegemonické straně. V této souvislosti je nutné připomenout klasické případy totalitních systémů s ideologicko-hegemonickou stranou, jímž je komunistické Polsko nebo Československo v 50. letech 20. století. Bývalí konkurenti komunistů, ať už Polská lidová strana, Československá strana lidová (ČSL) či slovenská Demokratická strana, prošli po nastolení komunistického mocenského monopolu řečeno režimním jazykem „obrodou“, tj. rozsáhlou vnitrostranickou čistkou. Ta je zbavila antikomunistických kádrů a vynesla do jejich čela komunistům zcela poslušné vedení. Některé strany přitom byly nuceny změnit název, eventuelně se sloučit s nějakým zcela prorežimním subjektem. Polská lidová strana tak musela fúzovat s prokomunistickou Lidovou stranou a přijmout název Sjednocená lidová strana. Tato glajchšaltace učinila z bývalých protivníků pouhé podřízené a zcela závislé satelity vládnoucí strany, které na vlastní program prakticky rezignovaly.

Tady se ovšem dostáváme k určité odlišnosti Slovenského státu založené na již zmiňované (vynucené) toleranci autonomního postavení obou stran národnostních menšin, které v komunistickém Polsku a Československu nenalezneme. Výrazně to narušilo naplnění „čisté“ představy ideologicko-hegemonické strany, která tak zůstala vzdálena sartoriánskému „ideálu“. Dále pak hybridnost ideologického působení luďáckého režimu – viz podivný pokus o fúzi křesťanství s národním socialismem – se rozhodně nedá postavit na stejnou úroveň jako „čistý“ marxisticko-leninský apel komunistických režimů. Nepřímo to potvrzuje předestřenou tezi o „defektním“ totalitním režimu na Slovensku.

Od konce roku 1942 se systém v souvislosti s oslabením ideologického působení vrací zpět k pragmaticko-hegemonickému uspořádání. Poslední fázi vývoje režimu od září 1944 do jara 1945 je možné z této analýzy vypustit s ohledem na částečný rozvrat stávajících stranických struktur a marginalizaci jejich významu v podmínkách probíhajících válečných bojů.

4. Zhodnocení luďáckého režimu

Vývoj podoby luďáckého režimu svými systémovými posuny na osách omezený pluralismus – monismus, mentalita – ideologie a mobilizace – depolitizace připomíná sinusoidu. Po počátečním jen částečně úspěšném etablování organicko-etatistického autoritativního režimu, který asi nejlépe odrážel představu většiny režimní elity o optimálním politickém uspořádání, se dostavilo v létě 1940 nacistické „usměrnění“. To režim posunulo do přechodové zóny mezi autoritativním a totalitním režimem. Ovšem stejně jako nedošlo ke stabilizaci původního organicko-etatistického režimu, nekonsolidoval se na delší dobu ani „defektní“ totalitní režim.

Ústup z represivně-mobilizačních pozic od konce roku 1942 provázel rozklad režimu a vypovězení poslušnosti jeho hlavních opor. Slovenský stát si tak sice stále zachovával „nejasně“ autoritářský charakter, ovšem z hlediska svého působení se projevovala zřetelná tranziční tendence. Pokud bychom se zamysleli nad oním historickým a z hlediska tehdejší geopolitické situace zcela nepravděpodobným *kdyby*, tj. co by nastalo, kdyby nedošlo v srpnu 1944 k přímému německému vojenskému zásahu, lze spekulovat, že režim by v krátkém časovém horizontu sám zkolaboval. Závěrečná nesvéprávná totalitní epizoda pod německou kuratelou pak jako by v zrcadlově pokřivené a téměř karikované podobě vrátila na scénu odezvu některých jevů, jež Slovenský stát prožil v předchozích obdobích.

Režim tedy v žádném okamžiku své existence nenabyl trvalejší a stabilizovanější podoby. Přesto nebo právě proto umožňuje inspirativní aplikační zamýšlení nad některými formami nedemokratických politických režimů. Dále pak poskytuje mimořádně zajímavou srovnávací matici z hlediska pozdějších nedemokratických a semidemokratických období vývoje Slovenska.

Poznámky:

1. Formulace v Žilinské dohodě přesně zněla „žádáme okamžitě pověřit“ (Čarnogurský 1993: 135).
2. Pro přesnost je nezbytné doplnit, že i v politické praxi První československé republiky se uplatňoval imperativní mandát, který činil poslance zcela závislým na „mateřské“ politické straně. Ovšem na rozdíl od ústavy Slovenského státu zde fungovala neomezovaná politická soutěž, která dávala prvo-republikovému politickému systému jeho demokratický základ.
3. Fázování je provedeno na základě rozčlenění vývoje režimu slovenského historika Ivana Kamence (1992 a 2000: 63–81).
4. Rozdílem ve srovnání s totalitními režimy v tomto případě bývá jistá „vnucenost“ vůdcovství, které je výsledkem vědomí jisté nevyhnutelné odpovědnosti, nikoliv představy o vlastní „předurčenosti“. S tím je spojen fakt, že tento typ lídra zpravidla postrádá charisma. Nejde tedy o charismatické vůdce typu Lenina, Mussoliniho či Hitlera. Tento poslední rys ovšem Linz u autoritativních režimů příliš nepropracovává, a proto jej ponecháme v této aplikační analýze stranou.
5. Linz identifikoval celkem sedm (sub)typů autoritářských režimů: byrokratico-militaristické, organicko-etatistické, mobilizační v postdemokratických společnostech, posttotalitní autoritářské režimy, rasové „demokracie“ a defektní a předtotalitní režimy. Vedle toho jako svébytný typ identifikoval ještě sultanistické režimy a později (Linz, Štepan 1996) „povýšil“ jeden ze subtypů autoritářských režimů – posttotalitní režimy na zcela svébytnou kategorii nedemokratických režimů, přičemž ji dále rozpracoval.
6. Naproti tomu druhá nejpočetnější evangelická církev a její duchovní se ocitla v pozici pouze trpěného subjektu. Přes symbolické zastoupení ve státních orgánech (Státní rada) se cítila často diskriminovaná. Nepřímo se to promítlo do odlišného méně vstřícného a více kritického vztahu evangelíků k režimu než jaký zastávala katolická většina společnosti.
7. V této souvislosti je snad jen nutné pro komparativní kontext poznamenat, že ještě rychleji byl v důsledku německé okupace ukončen náběh na vytvoření organicko-etatistického režimu v českých zemích v éře Druhé republiky (srov. Balík, Holzer 2001: 50).
8. Nepřehlédnutelné je v této souvislosti Linzovo vedle výrazu režim silně synonymní operování s pojmem *situace*, což demonstuje fenomén dočasnosti tohoto typu režimů.
9. Důstojník slovenské armády a Tukou silně protežovaný Anton Szancecký zběhl z italského velvyslanectví, kde jej Tuka jako ministr zahraničí jmenoval na post vojenského ataše. Získal politický azyl v Maďarsku, pro něž do té doby špionážně pracoval (Chreňo 1965: 176).

10. Čatloš byl jediným evangelíkem ve slovenské vládě, což rovněž nebylo bez významu. Jeho role v roce 1944 je ovšem značně rozporná. Když německá vojska začala okupovat na konci srpna 1944 Slovensko, vyzval k nekladení odporu. Poté ovšem uprchl jako jediný člen slovenské vlády na povstalecké území, kde byl internován.
11. Na začátku srpna 1943 došlo do té doby k bezprecedentní situaci, kdy se vzbouřila část vojenské posádky v Trnavě. Přes rychlé potlačení vzpoury to signalizovalo rostoucí nespolehlivost branných sil přímo na území Slovenska (Hrnko 1989: 353).
12. Esterházyho osobnost samozřejmě není možné idealizovat, a to ani – vzhledem k jeho opakovaným antisemitským postojům – v jeho názorech na židovskou problematiku (srov. Kamenec 2000: 356–362).
13. Formálně zastával ve slovenské exekutivě post státního tajemníka vlády pro záležitosti německé menšiny.
14. Za klasický příklad systému s pragmaticko-hegemonickou stranou je považováno Mexiko za vlády Revolučně institucionální strany od 30. do 90. let 20. století.

Literatura:

- Almond, Gabriel, Verba, Sidney (1989): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications.
- Balík, Stanislav (2002): *Dollfusovo a Schusniggovo Rakousko. Případová studie organicko-etastického autoritativního režimu*. Středoevropské politické studie, roč. IV., č. 2–3 – <http://www.iips.cz/seps>
- Balík, Stanislav (2003): *Totalitární a autoritativní režimy*. In: Hloušek, Vít, Kopeček, Lubomír (eds): *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita, s. 259–284.
- Balík, Stanislav, Holzer, Jan (2001): *Teorie nedemokratických režimů a osudy katolické církve jako dělicí kritérium*. In: Fiala, Petr, Hanuš, Jiří (eds.): *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 32–54.
- Beňa, Jozef (2001): *Vývoj slovenského právneho poriadku*. Banská Bystrica: Právnická fakulta UMB Banská Bystrica.
- Čarnogurský, Pavol: *6. október 1938*. Bratislava: Veda.
- Fiala, Petr, Mareš, Miroslav (2003): *Pluralismus a (neo)korporativismus*. In: Hloušek, Vít, Kopeček, Lubomír (eds): *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita, s. 232–250.
- Friedrich, Carl J., Brzezinski, Zbigniew K. (1962): *Totalitarian Dictatorship an Autocracy*. New York: Frederick A. Praeger.
- Holzer, Jan (1997): *První a druhá Československá republika. Úvod do komparace stranických systémů*, Politologický časopis, roč. IV., č. 4, s. 330–351.
- Holzer, Jan (2000): *Stranický systém Druhé republiky*. In: Marek, Pavel a kol.: *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998*, Olomouc: Katedra politologie a evropských studií Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, s. 289–298.
- Hrnko, Anton (1989): *Prejavy krízy ľud'áckého režimu na Slovensku v lete 1943*. Historický časopis, roč. 37, č. 3, s. 353–366.
- Hruška, Marek (2000): *Karpatoněmecká strana*. In: Marek, Pavel a kol.: *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998*, Olomouc: Katedra politologie a evropských studií Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, s. 248–249.
- Chreňo, Jozef (1965): *Malý slovník slovenského štátu. 1938–1945*. Bratislava: Slovenská archívna správa.
- Jablonický, Jozef (1969): *Z ilegality do povstání*. Bratislava: Epoque.
- Jablonický, Jozef (1990): *Povstanie bez legend*. Bratislava: Obzor.
- Kamenec, Ivan (1991): *Po stopách tragédie*. Bratislava: Archa.

- Kamenec, Ivan (1992): *Slovenský štát*. Praha: Anomal.
- Kamenec, Ivan (1996): *Štátna rada v politickom systéme Slovenského štátu v rokoch 1939–1945*. Historický časopis, roč. 44, č. 2, s. 221–242.
- Kamenec, Ivan (2000): *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava: Kalligram.
- Kárník, Zdeněk (2003): *České země v éře První republiky (1918–1938), O přežití a o život (1936–1938)*. díl třetí, Praha: Libri.
- Kolář, František a kol. (1998): *Politická elita meziválečného Československa 1918–1938*. Praha: Pražská edice.
- Krasnovský, Bronislav (2000): *Ozbrojené zložky Slovenského štátu v období august 1944 – máj 1945*. In: Bobák, Ján (ed.): *Slovenská republika (1939–1945)*. Bratislava: Matica slovenská, s.182–189.
- Linz, Juan J. (2000): *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder – London: Lynne Rienner Publishers.
- Linz, Juan J., Stepan, Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press.
- Lipták, Lubomír (1998): *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram.
- Lipták, Lubomír (1999): *Storočie dlhšie ako sto rokov*. Bratislava: Kalligram.
- Lipták, Lubomír a kol. (1992): *Politické strany na Slovensku 1860–1989*. Bratislava: Archa.
- Michelko, Roman (2000): *Ústavný systém prvej Slovenskej republiky*. In: Bobák, Ján (ed.): *Slovenská republika (1939–1945)*. Bratislava: Matica slovenská, s. 94–100.
- O'Sullivan, Noël (1995): *Fašizmus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Rychlík, Jan (1989): *K otázke postavenia českého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1938–1945*. Historický časopis, roč. 37, č. 3, s. 385–402.
- Rychlík, Jan (1997): *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vzťahy 1914–1945*. Bratislava: Academia Electronic Press Bratislava a Ústav T. G. M.
- Sartori, Giovanni (1976): *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strelko, Anton (1989): *Vnútropolitický vývoj ľudáckého tábora v rokoch 1941–1942*. Historický časopis, roč. 37, č. 3, s. 367–384.
- Škvarna, Dušan a kol. (1997): *Lexikón slovenských dejín*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Šutaj, Štefan (1999): *Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944–1948*. Bratislava: SAV.
- Taraba, Luboš (1992): *Duce. Anatomie jedné kariéry*. Praha: Horizont.
- Vnuk, František (1991): *Mat' svoj štát znamená život. Politická biografía Alexandra Macha*. Bratislava: Odkaz.
- Vnuk, František (1993): *Neuveriteľné sprisahanie*. Trenčín: Vydavateľstvo Ivana Štelcera.
- Zavacká, Katarína (1991): *Charakter zmocňovacieho zákonodarstva v Slovenskom štáte v roku 1939*. Historický časopis, roč. 39, č. 6, s. 643–650.